

XX

əsrin əvvəllərində Azərbaycan mütəfəkkirləri Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə və başqa milli aydınlarımızı mühafizəkarlardan və «ittihadçılar»dan fərqləndirən nə idi? Xüsusilə, «panislamizm» kəlməsini ortaya atanlar şərqilər deyil, qərblilərdir - deyən, Əli bəy Hüseynzadə hansı yolu seçmişdi? Ə.Hüseynzadə özü bu suala təxminən belə cavab vermişdir ki, Rusiya müsəlmanlarının və türklərinin guya, «panislamizm» ideyası ətrafında ittifaq və ittihad edərək Rusiya və Avropa üçün böyük təhlükə olduğu haqqında yazdıqları böhtandan başqa bir şey deyildir.

formasını geriyəpərəstlikdir; bunların üzündən müsəlmanlar 4-5 yüz il ərzində dünyada baş verən, cəryan edən yeniliklərdən, inqilablardan, dünyəvi elmlərdən xəbərsiz, nəsibsiz qalıblar [111, 141]. Bu baxımdan yenipərəstlik və köhnepərəstlik məsələsini «Həyat» qəzetində müzakirə obyektinə çevirən Ə.Hüseynzadə, yalnız dini elmlərin öyrənilməsi ilə bağlı Ə.Axundovun fikirlərinə qatılmayaraq tərəqqi etməyin, bu mənada dünyəvi elmlərinin öyrənilməsini zərurətindən bəhs etmişdir [109, 124].

Beləliklə, Ə.Hüseynzadə bir tərəfdən müsəlmanlaşmaya həmişə həzır islamlıq və türklük ideyasını irəli sürür, digər tərəfdən onun «panislamizm» və «pantürkizm» kimi qələmə verilməsinə qarşı çı-

Azərbaycanda mütərəqqi islamçılar məktəbi

unluğun (materializmin), dəhriyuluğun (ateizmin), iştirakiyuluğun (sosializmin) mahiyyətlərinə özləri belə agah olmadan bu tərqi fəlsəfiyələrin nəşrə çalışıyorlar» [109, 34].

20-ci əsrin əvvəllərində, xüsusilə 1900-1910-cu illərdə Azərbaycanda mütərəqqi islamçılığın, «islam millətçiliyi»nin tanınmış ideoloqu Əhməd bəy Ağaoğlu da

Hüseynzadəyə görə, İslam dünyası o qədər mütəhəd, mütəfiqdır ki, «panislamizm» kimi bir əcnəbi kəlməsi icad edib yenidən ittihad və ittifaq etməyə əsla ehtiyacları yoxdur. Əslində müsəlmanların düşmənlərini qorxudan «İslam birliyi» deyil, onların qəflət yuxusundan oyanıb tərəqqiyə və maarifə üz tutmalarıdır. Deməli, Ə.Hüseynzadəyə görə, əsas məqsəd müsəlmanların tərəqqisi və maariflənməsi idi. Bu yolda isə, yalnız şəriət qanunlarından deyil, eyni zamanda Qərbin mütərəqqi dəyərlərindən də istifadə etmək lazımdır. Halbuki mühafizəkarlar və «ittihadçı»lar bunu, yalnız İslam daxilində gördülər.

Ona görə də Ə.Hüseynzadə yazırdı ki, mühafizəkarlar hər növ təzə və yeni şeylərdən və işlərdən həzər edib insanları davamlı şəkildə bir nöqtədə saxlamaq xəyalindədirlər [109, 34]. Bu baxımdan, avropalılar gözələrini gələcəyə doğru dikdiyi halda, İslam-Türk dünyası hələ də keçmişdən ayrılı bilmir. Halbuki keçmiş görmək, bilmək, yalnız istiqbalı, tərəqqiyi təyin üçün lazımdır. Hüseynzadənin fikrinə, bu keçmişpərəstliyin mütəvil şəkli köhnepərəstlik, ifrat

xırdı. Başqa sözlə, Ə.Hüseynzadənin yaradıcılığında mütərəqqi ruhlu islamçılıq və ya türklük deyil, bəzi Avropa mütəfəkkirləri tərəfindən ortaya atılan və mürtece mahiyyət daşıyan «panislamizm» və «pantürkizm» tənqid olunmuşdu [78, 207].

Xüsusilə, Ə.Hüseynzadə ilk dövrlərdə islamiyyəti müsəlman-türk xalqlarının nicatı kimi görmüş, bir növ onu «İslam birliyi»-nə zərər verə biləcək ayrıca götürülmüş istənilən millətçiliyə, kapitalizmə və marksizm-leninizmə (rus bolşevizminə) qarşı qoymuşdu. Onun fikrinə, inqilabların baş verməsi üçün zəruri şərait olmalı, bütün inqilablar təkamül yolu ilə baş verməli və hər bir xalqın milli ruhuna, dininə, mədəniyyətinə uyğun olmalıdır. Bunu nəzərə alaraq Ə.Hüseynzadə yazırdı ki, marksist-leninçilər birdən-birə sıçramaq, özlərini qorxulu girdablara, uçurumlara atmaq istəyirlər: «İkincilər (marksist-leninçilər - F.Ə.) isə zənn edirlər ki, İslamda mədəniyyətə, tərəqqi və təkamülə xidmət edəcək bir şey yoxdur. Avropa cəhətdən əsən bütün yellər, həftə zəhərli yellər belə şəfəbxəşdir. Bunlar bütün bu maddiy-

Ə.Hüseynzadə kimi, mühafizəkar islamçıları həddən artıq yeniləşməyə qarşı çıxmaqda ittihad etmişdir. Çünki onlar belə fikirləşməyə başlamışdılar ki, müsəlmanların bütün fəlakətləri onların köhnə adət-ənənələrdən öz çevirmələri ilə bağlıdır. Ağaoğlu yazırdı: «Əxlaq pozğunluğu, özbaşınalıq, keçmişə sayğısızlıq və sərbəst düşüncə də məhz bunun sayəsində meydana çıxmışdır. Buradan da onlar (mühafizəkarlar - F.Ə.) belə nəticəyə gəlirlər ki, xilas yolu nə Avropada, nə də həyatın məntiqinin axtarılmasındadır. Sadəcə, şəfəverici keçmişə qayıtmaq lazımdır. Bu keçmiş öz eczacı qüvvəsi ilə müsəlman aləmini xilas edəcəkdir» [5, 333]. Bu baxımdan, o, müsəlmanların mövhumat, cəhalet içində qalaraq yeniləşməkdən tamamilə imtina etmələrinin də doğru olmadığı qənaətində idi.

Faiq Ələkbərov

Yazı "Ortaq Dəyərlər" İctimai Birliyinin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında QHT-lərə Dövlət Dəstəyi Şurasının maliyyə yardımı ilə həyata keçirdiyi layihə çərçivəsində çap olunur